
Zmago Šmitek
Slovenske ljudske predstave o stvarjenju sveta

Kozmogonske motive v slovenskem ljudskem izročilu je treba preučevati v indoevropskem mitološkem kontekstu in kot del splošne človeške kulturne dediščine.

S takšno metodo avtor obravnava motive nastanka Zemlje (z božjim poniranjem v ocean po zrno peska), Sonca in zvezd (iz božjega pogleda), človeka (iz kaplje božjega znoja), plodne zemlje (iz božjega trupla) in kamnitega Krasa (s posredovanjem Hudiča). Komentira pa tudi ljudske ideje o podobi stvarstva (Zemlja sloni na hrbtu velike ribe) in njegovem uničenju v potopu («Kozmično jajce», plezanje preživelega človeka po vinski trti). Slovensko ljudsko izročilo vsebuje tudi drobce o «Zlati dobi» in o ponovni preroditvi sveta po kataklizmi.

Slovenian cosmogonic myths should be studied in the indoeuropean mythological context and also as a part of the universal cultural heritage. Our paper uses such comparative method to analyze the motives of the creation of the Earth (when God brought a piece of sand from the ocean), of the Sun and stars (from God's eyes), of the Mankind (from the drop of God's sweat), of the fertile soil (from the God's flesh) and of the stony Karst (after the interference of the Devil). We comment the slovenian folk-images of the Earth, supported by a big fish, and of the final destruction by the flood (with the connection to the «Cosmic Egg» and the climbing of the only survivor up the cosmic tree or vine). Slovenian folk-tradition contains also the idea of the «Golden Age» and of the rebirth of the human world and culture after the catastroph.

«Ničesar ni bilo, ko Bog, sonce in morje. Sonce je pripekalo. Bog se je ugrrel in se potopil, da se v morju skoplje. Ko se spet je vzdignil, mu je ostalo za nohtom zrno peska. Zrno je izpadlo ter ostalo na površini (kajti na začetku je vse tam ostalo, kamor je padlo). To zrno je naša Zemlja, morsko dno njena domovina.» S tako skopimi, a slikovitimi besedami opisuje začetek našega sveta izročilo, o katerem domnevam, da najverjetneje ne izvira le iz praslovanske dobe, temveč še iz predindoevropskega časa.

Zapisał ga je Janez Trdina v Šiški med poletnimi počitnicami, leta 1855, ko se je odpravil »na teren« po zgledu svojega prijatelja in sodelavca na varaždinski gimnaziji, Matije Valjavca. Tedaj je zabeležil še nekaj drugih mitoloških drobcov, med njimi v Mengšu razlago o stvarjenju sveta iz božjega pogleda in o nastanku človeka iz božjega znoja.¹ Zapiske je objavil leta 1858 v hrvaškem prevodu v reškem listu Neven.² Takoj so zbudili pozornost v evropskih znanstvenih krogih. Karel J. Erben je uvrstil šišensko inačico v svojo 'Slovansko čitanko', Oskar Dähnhardt pa v prvi zvezek ambiciozno zasnovane serije *Natursagen*.³ Aleksander Afanasjev je mengeško bajko primerjal z estonskim (čudskim) izročilom o stvarjenju človeka iz božjega znoja, zapisanim v ruski Nestorjevi kroniki ter s skandinavsko tradicijo o Ymirju.⁴ Sledil mu je ukrajinski znanstvenik Mihail Dragomanov, ki je opazil podobnost mengeške variante s staroiranskim opisom stvarjenja (Bundahišn).⁵

Pojavila pa so se tudi ugibanja, če so Trdinovi zapisi res pristni. Že slovaški folklorist Jiří Polívka je menil, da budijo hude dvome.⁶ Manjkalo je namreč primerljivih podatkov v bližnjem in tudi bolj oddaljenem slovenskem sosledstvu. Poleg tega je Trdina zgodbe o nastanku človeka in sveta dobesedno »potreboval«, saj jih je vpletal v svoja gimnazijska predavanja o veri starih Slovanov.⁷ Med službovanjem v Varaždinu (pred letom 1855) je prebiral indijske Vede, Mahabharato in Manujev zakonik v nemških prevodih in to čtivo bi mu lahko dalo zgled za lastno »mitologiziranje«. Motov plezanja po vinski trti iz njegovega zapisa o Kurentu in vesoljnem potopu bi mogel izvirati celo iz knjige misijonarja Friderika Baraga o severnoameriških Indijancih, ki jo je Trdina v mladosti vneto prebiral.⁸ V Baragovem poglavju o verstvu Indijanci resda ne bežijo pred potopom, temveč plezajo po trti iz podzemlja na površje Zemlje, vendar je potop omenjen že v naslednjih odstavkih.¹⁰ Dovolj torej za začetno nezaupanje.

Ivan Grafenauer, ki je slovenskim ljudskim razlagam o začetku sveta posvetil več temeljitih razprav, je branil avtentičnost Trdinovih podatkov: »Poglavitni razlog za sumnjo, da jim med evropskimi pripovedkami in pravljicami ni najti inčič, je poglavitni razlog za njihovo pristnost. Inačice so se našle pri etnološko starih in najstarejših narodih šele *po objavi ustreznih Trdinovih bajk* ali pa so bile priobčene v spisih, ki so bili Trdinu *nedostopni*, saj jih še Polívka, veliki poznavalec, do leta 1932 ni poznal.«¹¹

¹ Janez Trdina, Zbrano delo, ur. Janez Logar, knj. 4, Ljubljana 1952, str. 361.

² Iv(an) Trdina, Narodne poviesti, Neven 7 (1858), str. 60–61 (Odkuda nam zemlja); Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, ur. Jakob Kelemina, Znanstvena knjižnica, knj. 4, Celje 1930 str. 282 (Št.206.III).

³ Karel Jaromír Erben, Sto prostonárodných pohádek a povístej slovanských v nářečích původních, Praha 1865, str. 257; Oskar Dähnhardt, Natursagen, Bd. 1, Sagen zum alten Testament, Leipzig – Berlin 1907, str. 113.

⁴ Aleksander N. Afanasjev, Poetičeskija vozrenija Slavjan na prirodu, knj. 2, Moskva 1868, str. 476–477.

⁵ Mihail P. Dragomanov, Zaběležki vārhu slavjanskite religiozno-etičeski legendi, II: Dualističesko mirotvorenie, Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina 8 (1892), str. 264 sl.

⁶ Johannes Bolte – Jiří Polívka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, knj. 5, Leipzig 1932, str.101.

⁷ Trdina 1952, str. 376–377.

⁸ Janez Trdina, Bachovi huzarji in Iliri; Moje življenje; v: Zbrano delo, ur. Janez Logar, knj. 3, Ljubljana 1951, str. 281, 534; Franc Šrmpf, O nekaterih vplivih indijske kulture na slovensko literaturo, Orientalistika 3 (1981), str. 12–13.

⁹ Trdina 1952, str. 378.

¹⁰ Friderik Baraga, Popis navad in sadershanja Indijanov Polnozhne Amerike. Ljubljana 1837, str. 99–101 (izšlo isto leto tudi v nemški in francoski izdaji). Glej tudi Zgodovina, značaj, nravi in šege severnoameriških Indijancev, Celje 1970, str. 83–84.

¹¹ Ivan Grafenauer, Narodno pesništvo, Narodopisje Slovencev, knj. 2, Ljubljana 1952, str. 53.

Potrditev velike starosti šišenske bajke naj bi bila po Grafenauerju tudi njena ritmična struktura (dvodelne dolge vrstice), kar naj bi kazalo, da je bila prvotno sestavljena v pesemski obliki.

Edini kolikor toliko zanesljiv izhod iz dileme nam ponuja primerjalna analiza slovenskih zapisov o nastanku sveta in človeka. Pred starejšimi raziskovalci te problematike imamo vsaj eno prednost: dovolj dober pregled nad tipologijo in geografsko razširjenostjo posameznih kozmogonskih motivov.¹² Mite o nastanku stvarstva lahko razvrstimo na nekaj osnovnih tipov¹³:

1. Nastanek sveta brez božjega vpliva:

a) *Zemlja se sama dvigne iz morja v obliki otoka.* Ta motiv se pojavlja zlasti v egipčanskih kozmogonskih mitih, mogoče kot spomin na vsakoletna Nilova poplavljanja, najti pa ga je mogoče tudi pri Eskimih.¹⁴

b) *Zemlja se pokaže, ko odtečejo vode vesoljnega potopa (mit o ciklični obnovi sveta).*

2. Stvarjenje z božjim posredovanjem:

a) *Zemljo dvigne z morskega dna bog (ali več bogov, v enem ali več poskusih).* Tako npr. germanski Odin z bratoma dvigne zemeljsko ploščo iz vode brez potapljanja (*Völuspá* 4). Bog pa se sam potopi v praocean v slovenski in v nekaterih indijskih inačicah, v slednjih spremenjen v vepra. V ukrajinskih božičnih kolednicah nastopajo trije golobi, ki so v resnici Bog oče s svetima Petrom in Pavlom ali Kristus s svetim Petrom in hudičem. Prgišče peska uspe prinesiti šele Bog, ki se potopi v morje zadnji. Pri tem ni jasno, ali je podoba golobov kasnejša krščanska zamenjava za vodne ptice ali za nekdanje antropomorfne like.¹⁵

b) *Zemljo prinesejo iz morja vodne ptice ali dvoživke na povelje boga ali brez njega, bog pa ustvari iz nje svet.* Ta predstava je bila dokumentirana na ogromnem prostranstvu od zahodne Afrike (Juruba) prek Bližnjega vzhoda, vzhodne in severovzhodne Evrope, severne in srednje Azije, vse do Kalifornije. Presenetljive so podobnosti med variantami, ki jih pogosto ločijo velike geografske razdalje.¹⁶ To dokazuje veliko starost teh mitov. V njih se kažejo totemistične prvine.

c) *Na božji ukaz se po prgišče zemlje potopi Satan (-dualistični mit-).* Dualistični miti o stvarjenju sveta opisujejo božje sodelovanje z bitjem, ki se po dokončanem delu izkaže za nasprotnika (Satan, hudič ipd.). Mircea Eliade je domneval, da se je nekdanji živalski božji pomočnik postopno spremenil v božjega služabnika, »tovariša«, in naposled v tekmeča.¹⁷ Razvoj v dualistično smer je po prepričanju nekaterih avtorjev potekal pod iranskim vplivom ob morebitnem bogomilskem posredovanju. Izročilo te vrste je razširjeno od Bolgarije prek Romunije, Ukrajine in Rusije, do Poljske, Litve in Finske,

¹² Stith Thompson, *Motif – Index of Folk – Literature*, Vol. 1, Revised and enlarged ed., Indiana University Press, Bloomington 1955.

¹³ Prirejeno po: Kurt Schier, *Die Erdschöpfung aus dem Urmeer und die Kosmogonie der Völuspá*, v: *Märchen, Mythos, Dichtung*. Festschrift Friedrich von der Leyens, München 1963, str. 316–317.

¹⁴ Isti, str. 316, 325.

¹⁵ Isti, str. 331.

¹⁶ Isti, str. 326.

¹⁷ Mircea Eliade, *Zgodovina religioznih verovanj in idej*, knj. 3, Ljubljana 1996, str. 14; Isti, *Zalmoxis. The Vanishing God*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1972, str. 126.

na vzhodu do Kavkaza in še ponekod v Srednji Aziji in Sibiriji.¹⁸ V ruski tradiciji hudič (ali tudi bog) pogosto nastopa v obliki ptice. Prepletanje dveh samostojnih motivov (ptic, ki se na božji ukaz potopijo po zemljo in dualistične opozicije bog–hudič) je še vidnejše med ugrofinskimi in tjurkskimi ljudstvi Srednje Azije in Sibirije ter Mongoli.¹⁹

d) *Bog ustvari svet iz kaosa ali iz »nič« s pomočjo besed*, npr. v indijski *Šatapatha brahmani* (11.1.6): Pradžapati, ki se je rodil iz zlatega jajca, plavajočega na morski gladini, je z dvema besedama priklical Zemljo in nebo, s svojo sapo pa ustvaril bogove, demone itd.

Obstajajo tudi variante, ko je v prvobitnem kaosu že prisotno neko božanstvo. Njegova moč izvira prav iz kaosa (npr. v babilonski pesnitvi *Enuma eliš*), ali je prisotna že od vekomaj (*Geneza*, različna egipčanska izročila).²⁰ Kaos je pogostokrat poosebljen v obliki pošasti, stvarjenje pa sledi njeni usmrtni.

Po mnenju M. Eliadeja je najverjetneje zgodnja verzija mita o stvarjenju Zemlje opisovala, kako se Stvarnik *sam* potopi v globine vodá v živalski podobi.²¹ Ta motiv je prisoten v nekaterih indijskih, severnoazijskih in severnoameriških variantah. Tipološko spada sem tudi slovenska šišenska varianta, ki pa je edinstvena po tem, da se v njej bog pojavi v človeški obliki. V indijskih paralelah namreč bog nastopi v utelešenju ogromnega vepa (Varaha) in prinese na morsko površje bodisi prgišče zemlje ali poosebljeno boginjo Zemlje (Prithivi), ki jo je ugrabil demon Hiranjakša. V tej vlogi so se pojavljali bogovi Višnu, Brahma ali Pradžapati (*Višnu purana* 1.4.1 sl.; *Ramajana* 2.110.3; *Taittiriya samhita* 7.1.5.1 sl.; *Taittiriya brahmana* 1.1.3.5 sl.; *Bhagavata purana* 1.3.7).

Kot smo pokazali, je mitološki dvig peščenega zrna iz morja motiv, ki si ga indoevropska ljudstva (a ne vsa) delijo s številnimi drugimi kulturami. Poleg te pa obstaja še druga, izrazito indoevropska razlaga stvarjenja. Po *Rig vedi* (10.129) ni bilo pred rojstvom sveta »ne nebivanja, niti bivanja, ne prostora in ne neba«, le tema in voda ali kaos. *Edda Snorrija Sturlusona* opisuje, da je na mestu Zemlje (Midgard) zijala velika praznina, imenovana Ginnungagap, v kateri so se kopičile magične sile. Bilo ni »ne peska, ne morja, ne hladnih valov«. Vendar sta v sosedstvu že obstajala dva svetova, čeprav iz *Edde* ne izvemo kdaj in kako sta nastala. To sta bila ognjeni in ledeni svet. Iz reakcije ognja in vode (ledu) sta se v Midgardu spontano rodila antropoidna velikana Ymir in Buri. Vsak od njiju je bil dvospolno bitje. Ko je Ymir spal in se potil (spet kombinacija vročine in vode!) je dobil naraščaj: sina in hčer, prvi človeški par, in šestglavo pošast.

Po drugih variantah je že od samega začetka obstajal tudi bog, ki pa je sanjajoč plaval na brezmejnem oceanu. V indijski *Manu samhiti* je zapisano, da je bilo prvotno stanje onkraj vsega razumevanja, kot v *globokem spanju*. Ime Narajana za vrhovnega boga izvira prav iz predstave, da je ležal na morski gladini. Nekateri raziskovalci so te predstave primerjali s človeškim zarodkom pred rojstvom.²² Bolj razširjeno pa je bilo v Indiji prepričanje, da je bog v resnici meditiral ali opravljal *tapas* (jogijske vežbe »notranjega segrevanja«). Po takšnih razlagah je bil bog nekakšen prvi asket in vzor

¹⁸ M. P. Dragomanov, Notes on the Slavic Religio – Ethical Legends; The Dualistic Creation of the World, transl. by Earl W. Count, Indiana University Publications, Russian and East European Series, Vol. 23, Bloomington 1961.

¹⁹ Eliade 1972, str. 97–106.

²⁰ Schier, str. 317.

²¹ Eliade 1972, str. 126.

²² Alan Dundes, The Flood as Male Myth of Creation, v: The Flood Myth, ur. Alan Dundes, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 1988, str. 173.

vsem poznejšim človeškim posnemovalcem, ki so skušali ponoviti njegovo mojstrstvo. Sposobnost kako doseči notranjo vročino je veljala za znak samospremijanjanja.²³ Bila je povezana z ekstatičnimi ali šamanističnimi postopki, pa tudi z vedsko obredno prakso žrtvovanja.²⁴ Po kozmogonskih himnah (*Rig veda* 10.129 in 10.190) je *tapas* obstajal že pred bogovi kot ena od oblik ognja – Agnija (*Rig veda* 1.31.1; *Maitri upanišad* 2.6). Stari indijski modreci so si prav s takšno prakso pridobili mesto v nebesih (*Rig veda* 10.154). Iranski tekst *Peri hebdomadon* iz 5. stoletja pr.n.št. je primerjal vročino pod človekovo kožo z zvezdno sfero, vročino v žilah pa s sončno sfero.²⁵

Ob vsem zapisanem nas ne preseneča, da je tudi v slovenski ljudski razlagi stvarjenja svetá omenjena *vročina*: po šišenski verziji, ki smo jo navedli na začetku poglavja, se je bog »ugrel« od Sonca (nebesnega ognja), se prav zaradi vročine potopil v pramorje in iz njega prinesel zemljo. Podoben ustvarjalni postopek pa odkrijemo tudi v pripovedi o nastanku človeka, zapisani v Mengšu: »Spočetka ni bilo ničesar ko Bog in Bog je spal in sanjal. Od vekomaj mu je ta sen trajal. Pa je bilo usojeno, da se je zbudil. Zbudil se je iz sna in se ogledoval in vsak pogled se mu je spremenil v zvezdo. Bog se je začudil in začel potovati, da si ogleda, kar je z očmi ustvaril. Potuje in potuje, pa nikjer ne konca ne kraja. Na poti pride tudi na našo Zemljo. Pa se je bil že utrudil: pót mu je na čelo stopil. Na zemljo mu pade kaplja potu, kaplja oživi in to je bil prvi človek.«²⁶ Nasledek segretja božjega telesa v obeh navedenih primerih pripelje do kreativnega dejanja, le da prvič v makrokozmičnem obsegu in drugič na mikrokozmični ravni. Homologije med tekočimi sestavinami mikro- in makrokozmosa so v indoevropskih mitologijah raznolike. Tako je v staronordijskem izročilu primerjava med znojem in oceanom, verjetno zaradi slanega okusa obeh (*Grimnismál* 40). Beseda *sveiti*, znoj, pa je pomenila tudi »kri«.²⁷ V tem se najbrž skriva logika našega slovenskega stvarjenja človeka iz kaplje božjega potú.

Iz vodá praoceana je bil rojen tudi indijski stvarnik, bog Pradžapati, »Zlati embrio« (*Rig veda* 10.121). Njegovo ime pa že daje slutiti nadaljnjo izpeljavo ideje v predstavo o kozmičnem jajcu, ki je plavalo na morskimi valovih. Po *Manujevem zakonu* je Brahman, ki je želel roditi stvari in bitja iz svojega telesa, z mislijo najprej ustvaril vode. Vanje je položil svoje seme (zrno ?), iz katerega je nastalo zlato jajce, žareče kot Sonce, in v njem je bil nato rojen. S tem je bil hkrati stvarnik, sam svoj sin in prvi človek. Iz dveh polovic jajčne lupine je ustvaril Zemljo, nebo itd. Po *Chandogya upanišad* (3.19) se je polovica jajčne lupine, ki je bila srebrna, spremenila v Zemljo, druga (zlata) polovica pa v nebo. Iz jajčne vsebine je nastal ocean, iz membrane gorovja, oblaki in megle. Ideja o kozmičnem jajcu je imela svoj odmev tudi v Evropi. Po orfičnem mitu je Kronos ustvaril srebrno kozmično jajce, iz katerega se je rodil Phanes – Dioniz, prvi bog, stvarnik Zemlje in nebes, sonca in zvezd, bogov in ljudi. Bil je dvospolno bitje, gromovnik v podobi bika z zlatimi krili.²⁸ Kozmično jajce ima svoje mesto tudi v

²³ Bruce Lincoln, *Myth, Cosmos and Society. Indo-European Themes of Creation and Destruction*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) and London 1986, str. 31.

²⁴ David M. Knipe, *Tapas*, v: *The Encyclopedia of Religion*, ur. Mircea Eliade, Vol. 14, New York–London 1987, str. 335.

²⁵ Lincoln, str. 30, 180 (op. 44).

²⁶ Trdina 1858, str. 60 (Odkuda čovjek). Obstaja tudi dolenjska inačica, objavljena v Ljubljanskem zvonu 1881, str. 164 (Verske bajke na Dolenjskem), ponatisnjena v Trdinovih Zbranih spisih, knj. 2, V Ljubljani 1904, str. 1 (št. 1). Glej tudi Kelemina, str. 281 (št. 206.1).

²⁷ Lincoln, str. 17.

²⁸ Barbara C. Sproul, *Primal Myths. Creation Myths around the World*, San Francisco 1991, str. 169.

slovenskem ljudskem izročilu: po božjem naročilu naj bi ga znesel Nebesni petelin na pusti in skalnati Zemlji kmalu po njeni stvaritvi. Iz njega so privrele reke in potoki, dežela je postala zelena in rodovitna. Ljudi, živeče v tem rajju, pa je motilo bivanje nebesnega poslanca med njimi, in so dosegli, da ga je bog odpoklical. Pred odhodom je Nebesni petelin posvaril prebivalce, naj se bojé jezera. Njegovega naročila pa niso razumeli. Razbili so jajce in voda iz njega je potopila pokrajino in ljudi.²⁹ Nebesni petelin je po mnenju I. Grafenauerja predstavljal prvotnega totemističnega sokola – Sonce.³⁰

Grafenauer je pisal pod močnim vplivom patra Wilhelma Schmidta, glavnega predstavnika dunajske kulturnozgodovinske šole in njegovega monumentalnega dela *Der Ursprung der Gottesidee*, ki je dotlej obsegalo že sedem debelih zvezkov.³¹ Po njegovem zgledu je v najstarejših plasteh slovenskega izročila iskal (in domnevno našel) sledove pramonoteizma, ki pa naj bi ga Praslovani prevzeli od tujerodnih severnoazijskih lovcev in jelenorejcev.³² Grafenauer ni podrobneje preučeval indijskih kozmogonskih mitov, saj je verjel M. Dragomanovu, da so predindoevropskega porekla in geografsko preveč oddaljeni od slovanskega ozemlja, da bi bila mogoča neposredna zveza.³³ Zaradi tako zoženih primerjalnih okvirov je Grafenauer tudi zmotno ocenil, da sta mengška in šišenska bajka »etnološko najstarejši bajki, kar se jih je ohranilo kateremu koli indoevropskemu ljudstvu, tudi najstarejšemu. Nobena staroindijska, nobena starogrška bajka jih po etnološki starosti ne dosega.«³⁴ Zapisal je še, da »so morali naši predniki dobiti predhodnico naše mengeške bajke od naroda s pristno arktično kulturo, kakor je danes v vsej Evraziji več ni...«³⁵ Ob tem pa je prav mengeška bajka tipično indoevropska!

Indoevropski miti pripovedujejo, da je bilo po prostovoljnem žrtvovanju ali nasilni smrti prvobitnega orjaka (iranskega Gayomarta, indijskega Puruša, germanskega Ymirja ipd.) iz njegovega razkosanega telesa napravljeno zemeljsko okolje: iz mesa je nastala plodna prst, iz krvi morje in jezera, iz žil reke, iz las drevesa, iz kosti gorovja, iz možganov oblaki itd.³⁶ Te sorodnosti gotovo izvirajo iz nekdanjega skupnega indoevropskega mita, ki je prežemal vse življenje stare indoevropske družbe: pojasnjeval je božansko hierarhijo in družbeno ureditev, vplival na prakso verskih obredov in žrtvovanj, na magijo, zdravilstvo in druga področja znanja. Mitologija je pri Indoevropcih prav prek tega mita prerasla v širok in celovit pogled na svet.

Nekateri slovenski mitološki drobci dokazujejo, da je morala biti ideja o ustvarjanju naravnega okolja iz telesa prabitja nekoč znana tudi našim prednikom, le s to razliko, da namesto velikana nastopa bog. Tako se nam je ohranilo izročilo, da »je bila Zemlja od konca pusta, vse sama skala. Rodila ni nič, pa tudi ni trebalo, da bi rodila kaj za živež. Med ljudmi je stanoval Bog sam z duhom in truplom in jih hranil z nebeško mano. Ali ljudje so bili nesrečni, ker so se bali božje mogočnosti in bleščobe. Od

²⁹ Povzeto po Trdinovi objavi *Poviest o božjem kokotu* (iz Mengša), Neven 7 (1858), str. 61–62; Kelemina, str. 282–284 (št. 207).

³⁰ Grafenauer 1952, str. 56.

³¹ Wilhelm Schmidt, *Der Ursprung der Gottesidee*, Bd. 1-7, 2. Auflage, Münster 1926-1940.

³² Ivan Grafenauer, *Bog-daritelj, praslovansko najvišje bitje v slovenskih kosmoloških bajkah*, Bogoslovni vestnik 24 (1944), str. 77.

³³ Dragomanov 1961, str. 23-29.

³⁴ Grafenauer 1944, str. 76.

³⁵ Isti, *Prakulturne bajke pri Slovencih*, Etnolog 1942, str. 36.

³⁶ Lincoln, op. cit.

*vednega trepeta niso mogli v slast ne jesti, ne piti, nikar se po svoji volji kratkočasiti. Bogu so se ljudje smilili. Ločil se je od svojega trupla in se preselil v nebesa. Truplo pa mu je na zemlji zgnilo in se spremenilo v rodovitno prst. V božji prsti so si iskali ljudje sami svojega življenja in niso več potrebovali nebeske mane. In zdaj šele so se začeli veseliti svojega življenja in so bili srečni.*³⁷ Božje žrtvovanje je bilo v tem primeru prostovoljno. Iz mesa božanskega bitja je nastala plodna zemlja.

Povezava *oči – sonce*, ki je prav tako pogosta v indoevropskih mitih o stvarjenju, je prisotna v zgoraj citiranem zapisu iz Mengša, kjer se vsak božji pogled spremeni v zvezdo in v dolenski inačici, kjer je *»prvi pogled... ustvaril našo lepo Zemljo, drugi pogled naše ljubo Sonce, tretji pogled našo prijazno Luno, vsak poznejši pogled pa bleščečo zvezdo.*³⁸ Isti pomen ima tudi ljudska predstava s severovzhoda slovenskega etničnega ozemlja, da je *»Sonce... desno in mesec levo božje oko.*³⁹

Na Primorskem se je ohranila razlaga o nastanku kraške pokrajine, ki dokazuje, da je bila tudi na Slovenskem znana varianta *»dualističnega«* mita o nastanku sveta. V njej namreč nastopa stvarnikov oponent, hudoba, in se po naši razvrstitvi uvršča v tip 2c:

*»Ko je Bog svet ustvaril, ostal mu je velikanski kup kamenja o katerem... ni vedel, kaj bi z njim počel. Pride mu na misel v morje zagnati ga, češ tam ne bode moglo nikomur na poti biti. Spravi ga torej v velikansko vrečo ter jo zažene... čez suho zemljo proti morju. Hudoba pa, ki je hotela stvaritelju pokvariti vse dobre stvari, naredila je luknjo v velikansko vrečo ravno predno je priletela do morja. Kamenje se je hipoma izsulo iz vreče in tako je nastal puščoben kamniti Kras.*⁴⁰

Hudič je imel po ljudskem mnenju veliko moč: sposoben je bil odlomiti gorski vrh ali prenesti cel gozd na pobočje hriba; znal je sešteti kaplje v morju in zrnca morskega peska, število drevov, listja in trave, pri seštevanju zvezd na nebu pa se mu je ustavilo.⁴¹ Sposoben je bil le oponašati božje delo, sam pa ni imel kreativne moči. A tudi oponašanje se je običajno izrodilo v pravo nasprotje svojega vzora.

Odlomek legendarne pesmi s Tolminskega o svetem Miklavžu in hudobi to ilustrira na humoren način:

Pa Miklavž hudobi reče:

»Hudoba reci: 'Oče naš!'»

Pa hudoba tako pravi:

»Miklavž je naš!«

Pa Miklavž hudobi reče:

»Hudoba reci 'Češena Marija!'»

Pa hudoba tako pravi:

»Da bi bila barigla polna,

da z Miklavžem bi ga pila

in po morju se vozila!«

Pa Miklavž hudobi reče:

»Hudoba reci: 'Amen!'»

Pa hudoba tako pravi:

»Glavó pod kamen!«⁴²

Po razpadu trupla iranskega pravelikana Gayomarta je sedem kovinskih sestavin (snov sedmih planetov) odteklo v zemljo in tam je zrasla rabarbara. Iz nje sta po

³⁷ Trdina 1881, str. 165; isti, 1904, str. 1–2 (št. 2); Kelemina, str. 281–282 (št. 206.II).

³⁸ Glej op. 25.

³⁹ Števan Kūhar, *Národno blágo vogrskij Slováncof*, Časopis za zgodovino in narodopisje 8 (1911), str. 61 (št. 59).

⁴⁰ Simon Rutar, *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Prirodnoznanstvi, statistični in kulturni opis*, 1. del, Slovenska zemlja, knj. 1, Ljubljana 1892, str. 114–115.

⁴¹ Glej npr. *Slovenske narodne pesmi I.*, ur. Karol Štrekelj, v Ljubljani 1895–99, str. 254–255 (št. 192), dalje SNP; Kelemina, str. 307–308 (št. 224; 225).

⁴² SLP II., str. 420 (št. 125/I).

iranskih razlagah nastala prva človeka, Mahryak in Mahryanak, ki sta rodila sedem parov otrok obojega spola. Od njih naj bi izviralo vse kasnejše človeško potomstvo. Ta ideja je prek kasnejše krščanske tradicije in gnostičnih konstrukcij dosegla Evropo. V zgodnji patristični literaturi je bil Adam opisan kot *homo caelestis* z idealno skladnim telesom gigantskih razsežnosti, obdarjen z modrostjo, ki je izvirala od boga, in sijoč od božanske lepote.⁴³ Adamovo kozmično naravo opisuje tudi apokrifna literatura, zlasti različne slovanske priredbe Enohove knjige, katere izgubljeni grški izvirnik je pripadal judovskokrščanski ali povsem krščanski tradiciji. V teh in sorodnih verzijah je pojasnjeno ustvarjenje človeka iz sedmerih sestavin: meso iz zemlje, kri iz rose, oči iz sonca, kosti iz kamna, razum iz oblaka, žile in lasje iz trave in duša iz božjega diha in iz vetra.⁴⁴ Podobnost z indoevropskim mitom o razkosanju Prabitja in stvarjenju sveta je popolna, le postopek je obrnjen. Človek je tudi po tej razlagi le pomanjšan model kozmosa. V krščanski ikonografiji je bil Adam kot makrokozmično bitje upodobljen z nimbom sedmih planetov ali obdan z znaki zodiaka. Ta sedmera simbolika je med drugim našla izraz tudi v nemški otroški pesmici »Adam ima sedem sinov«, ki jo na Slovenskem poznamo z naslovom »Abraham ima sedem sinov«.

Po stvarjenju je Zemlja obležala na gladini kozmičnega oceana, Bog pa je poskrbel za njeno oporo. Med Slovenci je bila znana predstava, da jo nosi na hrbtu ogromna riba. Kadar se ta riba zgame, nastane potres.⁴⁵ Ko pa se potopi, povzroči konec sveta:

*Riba po morji plava,
riba Faronika.*

*Jezus za njo priplava
po morja globočin.*

*«O, le čakaj, čakaj, riba,
riba Faronika.*

*Te bomo kaj prašali
kak se po svet godi».*

*«Če bom jest z mojim repom zvila,
ves svet potopljen bo.*

*Če se bom jest na moj hrbt zvrnila,
ves svet pogubljen bo».*

*«O, nikari, nikari riba,
riba Faronika.*

*Zavolj nedolžnih otročičev
zavolj porodnih žen».⁴⁶*

Ime velikanke naj bi izviralo iz Starega testamenta, po egipčanskem faraonu ali njegovih vojaki, ki jih je potopilo Rdeče morje, ko so zasledovali bežeče Jude. Verjetno je legenda prvotno razlagala 'človeško' podobo neke določene vrste rib v Rdečem morju. Pri različnih evropskih ljudstvih pa se je razširila predstava, da so se ti Egipčani spremenili v ribe ali pol ribe in pol ljudi ali pa v ribe, ki le občasno prevzamejo človeški lik. Na severu Evrope se je ta snov prenesla na tjunje in morske pse in se povezala z bitji v podobi morskih deklic.⁴⁷ Riba Faronika v naši pesmi trdno podpira svet, vendar je njena grožnja, ki je tudi jasno izrečena, nenehno prisotna. Kristus nastopi v vlogi zaščitnika in jo prosi, naj ne pogubi človeških življenj, čeprav se je *pekel... že napolnil, sveti raj pa prazen je*.⁴⁸ Omemba otrok in porodnic se očitno zgleduje po biblični predlogi: *Gorje nosečim in doječim v tistih dneh, ker bo velika*

⁴³ R. A. Wisbey, *Marvels of the East in the Wiener Genesis* and in Wolfram's *Parzival*, v: *Essays in German and Dutch Literature*, ur. W.D. Robson-Scott, Publications of the Institute of Germanic Studies, Vol. 15, University of London 1973, str. 4, 31 (op. 13,14).

⁴⁴ Isti, str. 5-6.

⁴⁵ J(ožef) P (ajek), *K narodnej mitologiji*, Vestnik (priloga Zore) 1873, št. 11, str. 176.

⁴⁶ SNP I, str. 500 (št. 493); SLP I, str. 123 (št. 20/2).

⁴⁷ A (nton) D (ebeljak), *Faraon – kralj tulénov*, Življenje in svet 20 (1936), št. 19, str. 292-294.

⁴⁸ SNP I, str. (št. 492); SLP I, str. 123 (št. 20/1).

stiska v deželi in jeza nad tem ljudstvom (Lk 21.23; primerjaj tudi Mr 13.17 in Mt 24.19). Vendar je riba (ICHTHYS) tudi simbol Kristusa in po takšni razlagi bo svet zares pogubljen šele tedaj, ko bo prišel čas poslednje sodbe. Kljub krščanskemu kontekstu pa je motiv ribe, nositeljice sveta, še veliko starejši. Riba je prvotno predstavljala nepredvidljive htonske sile, kakršne so bile poosebljene v podobi germanske mitološke morske kače *Midgardsormr*, judovske *Leviatan*, grške *Hidre* ali babilonske *Tiamat*. Njim je sorodna indijska kača *Ananta*, ležeča na vodah kaosa, ki drži rep v svojem žrelu. Kadar odpre gobec, nastane na Zemlji potres. V Indiji enačijo z *Ananto* tudi kačo *Šešo*, ki drži Zemljo na svojih tisočernih glavah. Na koncu vsakega svetovnega ciklusa ta pošast sežge Zemljo z ognjem iz svojega žrela. Sibirski Samojeji so verjeli, da se Zemlja opira na kita⁴⁹, Burjati pa, da jo na površini morja drži orjaška riba. Kadar se ta obrne, se zemeljska tla stresejo.⁵⁰ Geografsko in motivno so nam bližje nekatere slovanske razlage: Ukrajinci v vzhodni Galiciji in ob madžarski meji so verjeli, da svet počiva na ribi, Rusi pa so pripisovali potrese premikom ribe (kita) pod Zemljo.⁵¹ Druge slovanske variante so govorile o Zemlji na dveh ribah (Ukrajina) ali o podlagi iz dveh rib, postavljenih navskriž (Poljska).⁵² Podobno misel vsebuje tudi inačica, ki jo je med prekmurskimi Slovenci zapisal Štefan Kühar:

Zemlja plava na vodi, okoli nje pa se podita dve veliki ribi. Kadar se katera od njiju obregne ob Zemljo ali udari po njej z repom, nastane potres.⁵³ Ivan Grafenauer je menil, da je motiv dveh takšnih rib verjetno bogomilskega izvora (t.j., da se v njem kaže manihejski dualizem).⁵⁴ Zanimivo pa je, da že na avstrijskem Štajerskem in na južnem Tirolskem prevladuje drugačna predstava, da svet sloni na štirih ribah ali kitih. Eno samo ribo kot nositeljico naše Zemlje so poznali le še na Švabskem: ta riba spi do konca sveta, če se premakne, nastane potres, ko pa se bo potopila v svetovno morje, bo tudi svet izginil v valovih.⁵⁵ V nemški književnosti se lik takšne ribe, imenovane *Zehebrant*, pojavi že v 13. stoletju.⁵⁶

Da razlika med mitološko (morsko) kačo in ribo najbrž ni bila povsem jasna, kaže ljudsko izročilo iz Kamnika, ki Faroniko (Veroniko) opisuje kot žensko bitje s kačjim spodnjim delom trupa. Tako je upodobljena tudi na reliefu s kamniškega Malega gradu (12. stoletje).⁵⁷ Upodobitve človeških likov z ribjimi okončinami poznamo tudi iz stiškega samostana (12. stoletje), iz Marijine kapele v celjski Opatijski cerkvi (konec 14. stoletja) itd. Za primer sobivanja ali prepletanja obeh oblik omenimo, da sta dve ribi velikanki poleg dveh morskih kač in boga Thora prikazani tudi na nordijskem reliefu iz Gosfortha v severnobritanskem Cumberlandu (konec 10. stoletja).⁵⁸

⁴⁹ Eliade 1972, str. 99.

⁵⁰ Dähnhardt, str. 73.

⁵¹ A. Semenovič, *Kleine Mittheilungen aus dem Gebiete des Volksglaubens*, Archiv für slavische Philologie 11 (1888), str. 310; V. Dal', *Tolkovij slovar' živogo velikoruskogo jazyka*, tom 4, Moskva 1980, str. 116 (geslo *ryba*); K(arel) Štrekelj, *Zum Volksglauben, dass die Erde auf einem Fisch ruhe*, Archiv für slavische Philologie 12 (1890), str. 310.

⁵² Isti, str. 48–49, 56.

⁵³ Kühar, str. 59 (št. 52).

⁵⁴ Ivan Grafenauer, *Prakulturne bajke pri Slovencih*, Etnolog 1942, str. 38.

⁵⁵ Leopold Kretzenbacher, *Ein Fisch trägt die Erde*, Neue Chronik zur Geschichte und Volkskunde der innenösterreichischen Alpenländer 1954, št. 20 (priloga Südpost – Tagespost št. 72); cit. po: Emilijan Cevc, *Veronika z Malega gradu*, Kamniški zbornik 1958, str. 132.

⁵⁶ Cevc, str. 133.

⁵⁷ Isti, str. 136–137.

⁵⁸ R. Reitzenstein, *Die nordischen, persischen und christlichen Vorstellungen vom Weltuntergang*, Vorträge der Bibliothek Warburg 1923–24, ur. Fritz Saxl, Leipzig – Berlin 1926, str. 158–163.

Po biblični razlagi naj bi bil potop kazen za človeško moralno pokvarjenost (Gen 6.5; 6.13). Vendar pa naj bi svet poleg vodne katastrofe doživel še ognjeno uničenje (5 Mz 32.22): *Zakaj vnel se je ogenj v moji jezi in se razgorel do dna podzemlja; žrl je zemljo in njene pridelke in požigal temelje gorā. Razodetje (Apokalipsa)* napoveduje, da bodo Zemljo zanetile padajoče goreče zvezde, sledile pa bodo še raznovrstne druge nesreče (Raz 6.13; 8.7–11; 9.1). Po vsem tem bo prišlo do obnove Zemlje (Iz 65.17; 66.22). Sežig sveta je bil znan tudi Indijcem, saj ga opisuje npr. *Višnu purana* (6.3–4). Po hinduistični eshatologiji pride konec sveta (*pralaya*) ob zaključku zadnjega, četrtega obdobja v zgodovini človeštva (*yuga*) in s tem se konča svetovni cikel (*kalpa*). Tedaj vročina Sonca in drugih planetov sežge Zemljo, nebesa in podzemlje, sledi pa strašno deževje s potopom, ki pusti za sabo le kaotični ocean. Podobna vizija je bila značilna tudi za mitraistične misterije.⁵⁹ Tudi grški filozof Heraklit (okoli 500 pr.n.št.) je učil, da bo ogenj uničil svet in da bo Zemlja naposled izginila v kozmičnem oceanu, iz katerega se je rodila. Stoiki so njegovo idejo priredili le toliko, da so govorili o propadu svetā *bodisi* v ognju *ali* v vodi. Helenizirani babilonski zgodovinar in astrolog Berossus (3. stoletje pr.n.št.) je napovedoval konec sveta v ognju in vodi v času nekaterih zvezdnih konstelacij. Na vse te spekulacije so verjetno vplivali zlasti indijski vzori.⁶⁰ Evropske srednjeveške prerokbe o svetovni kataklizmi so osnovnima elementoma, ognju in vodi, dodale še potrese, suše, bolezni ipd.

Ameriški folklorist Alan Dundes je ugotovil, da so v večini mitov o potopu dejavna moška božanstva. Tudi edini preživeli človek je moškega spola in s tem začetnik nove človeške rase (npr. sumerski Ziusudra, babilonski Utnapištim, indijski Manu...) Kot opozicija navadnemu človeškemu rojstvu iz materinega telesa je stvarjenje (obnova) sveta in človeštva moško delo.⁶¹ Ta patriarhalna poteza je vidna med drugim tudi v slovenskem ljudskem izročilu. V Trdinovem zapisu o jajcu Nebesnega petelina, ki ga ljudje razbijejo in s tem povzročijo potop (glej zgoraj!) je omenjeno, da je pred poplavo uspel pobegniti le stražar, ki je stal na visoki gori.⁶² V Trdinovi zgodbi o Kurentu je o tem povedano še nekaj več: preostali človek, seveda Kranjec po rodu, je pred naraščajočo vodo bežal vse više v gore, dokler ni zalila tudi zadnjega vrha. Zatekel se je k vinski trti, ki je bila Kurentova rastlina. Božanski Kurent se je nesrečneža usmilit in povišal trto, da je segla nad oblake. Čez devet let je voda odtekla in se Zemlja osušila. Kranjec, ki se je oklepal trte in se hranil z njenim grozdem in vinom, je tedaj lahko splezal na trdna tla. Za rešitev se je zahvaljeval Kurentu, ki pa mu je naročil, naj priseže, da bodo on sam in njegovi potomci vedno slavili trto in pili njeno vino.⁶³

Verzijo Trdinovega besedila je v istem času objavil njegov učenec na reški gimnaziji, J. Bilc.⁶⁴ Verjetno jo je posnel po Trdinovih predavanjih o verovanju starih Slovanov.⁶⁵ Omenja *štiri* ljudi, ki naj bi preživeli potop, vendar dejansko opisuje le zgodbo enega samega. V knjižni slovenščini se glasi:

„Dokler so stari Slovenci še malikovali, so mislili, da je bil v začetku sveta presrečni vek: da je kruh na drevju rasel in da je bilo pšenično klasje pol sežnja dolgo. Srečni

⁵⁹ Geo Widengren, *Life after Death. Eschatological Ideas in Indian and Iranian Religion*, The Expository Times, Vol. 76, No. 12 (Sept. 1965), str. 367.

⁶⁰ Axel Olrik, *Ragnarök. Die Sagen vom Weltuntergang*, Berlin – Leipzig 1922, str. 376–378.

⁶¹ Dundes, str. 167–182.

⁶² Trdina 1858, str. 62 (Poviest o božjem kokotu); Kelemina, str. 284 (št. 207).

⁶³ Trdina 1858, str. 74–75 (Poviesti o Kurentu).

⁶⁴ J(anez) Bilc, *Pravlica od Koranta*, Novice 1857, št. 17, str. 67; primerjaj tudi Kelemina, str. 285 (št. 208).

⁶⁵ Trdina 1952, str. 377. Glej tudi beležke Trdinovega reškega učenca Vinka Stublja (prav tam, str. 376–377).

Ljudje so bili sprva dobri, pa kmalu so se pokvarili in postali hudobni. Tedaj so sklenili duhovi svet pokončati. Silno je začelo deževati : zemljo je visoko zalila voda. Vsi ljudje so poginili, samo štirje so se rešili iz strašne povodnji. O treh povest molči, kako pa se je četrti otel strašni povodnji, se vé. Bila je namreč na visokem hribu vinska trta, ki se je z vršičem dotikala neba. Te se je četrti prijel in začel plezati. To je videl Kurent, pri starih Slovanih zelo spoštovan bog, in se zelo razveselil, ker je mož iskal pomoči na drevesu, njemu posvečenem, in se ga je usmilil. Brž je jela voda odtekati in zemlja se je sušila. Rešeni človek je moral Kurentu, svojemu rešitelju, obljubiti zase in za svoje potomce, da bo vedno ljubil dvoje njemu svetih zelišč in rad užival njun sad. To sta bili vinska trta in ajda.⁶⁶

Da je zgornja inačica kulturno mlajša od prvotne Trdinove, dokazuje omemba ajde, ki je prišla v Evropo šele v 13. stoletju s Tatari, boljša vrsta pa v 15. stoletju s Turki.⁶⁷ Tudi lik Kurenta je na Slovenskem morebiti nova iznajdba⁶⁸, kar pa seveda ne velja za sam motiv potopa in plezanja po drevesu (vinski trti). Začetek bajke o potopu opisuje »zlato dobo«, ki je trajala od nastanka plodne zemlje. O tem nam je na voljo daljši Trdinov opis, ki poleg izvirnih ljudskih sestavin verjetno vsebuje tudi nekaj pisateljske domišljije:

»Sprva so živeli ljudje brez velikega truda. Bog jim je podaril tako močno voljo, da so imeli vsega, karkoli so poželeti. Takrat ni bilo na svetu ne mrzle zime ne pekočega poletja. Vsako žito in drevje je zelenelo, cvetelo in rodilo sad celo leto, kadar je kdo sam hotel. Pšenica je bila še enkrat višja od sedanje in klasje ji je šlo od vrha do tal. Jed je bilo treba le pripraviti; drugega dela z njo ni bilo: zrasla in prišla je k ljudem sama. Človek je rekel jablani: 'Daj mi zrelih jabolok' in tisti hip se je drevo napolnilo z najslajšimi jabolki in se nagnilo k njemu, da si jih natrga. Če ga je mikala riba ali kaka druga žival, poklical jo je z eno besedo k sebi in si jo skuhal ali spekel, kakor se mu je zljubilo. V tej obilnosti in sreči pa so pozabili ljudje Boga in se razvadili. Jeli so se med sabo črtiti, preganjati in moriti.«⁶⁹

Avtentičnost slovenskega izročila o »zlato dobi« potrdjuje tudi zapis s Koroške: »V davnih, davnih časih je imela pšenica klasje od tal do vrha. Tudi vse drugo žito je tako bogato rodilo. V tistih prelepah zlatih časih so imele krave pod vsem vampom dojke, tako kakor je danes videti še pri svinjah. Ni čudno, da je bilo v tistih časih žita kakor peska in mleka kakor vode. Ljudje so se prevzeli in pozabili, da je žito in tudi mleko zlahkten dar. Prevzetneži so nastiljali živini s pšeničnim klasjem, prevzetne ženščine pa so v mleku kopale otroke in se tudi same univale v njem.«⁷⁰

Obnova življenja na svetu je po iranskih virih sledila prihodu odrešenika in »vstajenju mrtvih« (Yašt 19.11.89). V pahlavijski literaturi ta predstava obsega tudi poslednjo sodbo (*Bundahišn* 34). Tedaj naj bi ljudje morali prestati ognjeni preizkus v reki staljene kovine, ki se bo razlila po Zemlji (*Yasna* 30.7; 32.7; 51.9). V zadnjem velikem spopadu bodo nato uničene vse zle sile.⁷¹ Ta bitka, v kateri bodo padli vsi junaki na

⁶⁶ Slovenska ljudska pripoved, ur. Franček Bohanec, Knjižnica Kondor, zv. 79, Ljubljana 1966, str. 5–6 (Vesoljni potop in Kurent).

⁶⁷ Ivan Grafenauer, Bog-daritelj, praslovansko najvišje bitje, v slovenskih kosmoloških bajkah, Bogoslovni vestnik 24 (1944), str. 85 (op. 52).

⁶⁸ Milko Matičetov, O bajnih bitjih na Slovenskem s pristavkom o Kurentu, Traditiones 14 (1985), str. 27–30.

⁶⁹ Citirano z malenkostnimi popravki po: Trdina 1904, str. 2 (št.3).

⁷⁰ Möderndorfer 1946, str. 290 (Munec je mleko izprosil, kužej pa kruh). Krajša varianta v: Šašel-Ramovš, str. 29 (št.33). Glej tudi varianto s Štajerskega (Pajek, Črtice 1884, str. 177), iz Rezije (Matičetov, Zverinice 1973, št. 10) in od drugod.

⁷¹ Widengren, str. 366.

obeh straneh, je kozmični konec sveta, prenesen na človeško raven. To je star indoevropski motiv, znan tudi v germanski in indijski mitologiji. V indijskem primeru (*Mahabharata*) je prestavljen iz mitološko-eschatološke sfere v pollegendarno in polzgodovinsko okolje. V severnogermanski mitologiji poteka poslednja bitka pod drevesom, ki pa ni identično s Svetovnim drevesom. Zbirališče bogu sovražnih vojsk naj bi bilo na širokem polju (*Gylfaginning* 51). Evropski pozni srednji vek je 'drevo poslednje bitke' pogosto enačil z drevesom usode, na katerem 'visi' prihodnost določene vladarske rodbine ali posamezne pokrajine.⁷² Vzor takšnim predstavam so bili spisi preroškega in vizionarskega značaja, od antičnih sibilinskih prerokb do *Razodetja* patarskega škofa Metodija iz zadnje četrtine 7. stoletja, ki se je kasneje v starocerkvenoslovanskih prevodih in priredbah širilo med Slovani. Močan vpliv so imele tudi sveto-pisemske napovedi odločilne bitke za obstanek vere (*Armagedon*, *Antikrist*, *Gog/Magog*).

V obdobju križarskih vojn se je zdelo, da končni boj že poteka in da sta blizu poslednja sodba in preroditev sveta. Tedaj je dobila novo razlago prerokba Metodija Patarskega o suhem drevesu, na katero bo osvajalec obesil svoj ščit.⁷³ Suho drevo naj bi raslo v kraljestvu prezbitra Janeza, legendarnega krščanskega vladarja nekje na Tatarskem, o katerem so vedeli povedati, da se bo pridružil križarski vojski in pomagal premagati muslimane.⁷⁴ Motiv ozelenitve tega drevesa pa izvira iz prerokbe Jakoba Vitryjskega, da se bo ta čudež zgodil tedaj, ko se bosta v Jeruzalemu srečala cesar Friderik II. in prezbiter Janez.⁷⁵ Takšne pripovedi in prerokbe so v 14. stoletju dosegle tudi slovenske kraje in se udomačile v ustnem izročilu. Kralj Matjaž se pojavlja v dveh povsem različnih vlogah: kot bojevnik proti zlim silam ali kot njihov voditelj. V prvem primeru prinese ljudem Zlato dobo, blaginjo in srečo.⁷⁶ V drugi varianti pa njegova vojska *»pokonča ves človeški zarod, le malo jih bo ostalo. Ti pa, ki ostanejo, popraševali bodo drug drugega: 'Kje si ti bil, kje si se skril, da te ni Matjaž umoril?'»*⁷⁷ V slovenskem ljudskem slovstvu so znani tudi motivi drevesa sredi polja, pod katerim bo potekal boj ali se sklepalo premirje, ozelenitve suhega drevesa in osvojitve obljubljenega (Svete) dežele, omenjene pa so tudi sibilinske prerokbe. V pripovedih je poudarjeno prepričanje, da bosta naposled zlo in kaos le premagana in da *»nato... nastanejo zlati časi, ljudje bodo vsega dosti imeli, zemlja bo sama ob sebi toliko rodila, da bodo lahko živeli, zato se bodo pa tudi množili in svet bo sčasoma spet tak, kakršen je dandanes.»*⁷⁸

Kot smo videli, so naši predniki poznali različne razlage o nastanku in koncu človeka in stvarstva, ki so očitno obstajale vzporedno ali celo tekmovalne za prestiž. Vse pa so odgovarjale na večna človekova vprašanja, od kod izvira svet, v katerem je bil rojen, kakšen je smisel njegovega življenja in kakšna bo usoda našega sveta. Pojasnila o poreklu in potencialih človeka, njegovih možnostih, omejitvah in vrednostih, sta

⁷² W.E. Peuckert, Schlachtenbaum, v: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, ur. Hanns Bächtold-Stäubli in Eduard Hofmann-Krayer, Bd. 9, Berlin-New York 1987, str. 199–215.

⁷³ Ivan Grafenauer, Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 4, Institut za slovensko narodopisje 1, Ljubljana 1951, str. 92–97.

⁷⁴ Franz Kampers, Kaiserprophetien und Kaisersagen im Mittelalter, Historische Abhandlungen, št. 8 (1895), str. 133 sl.

⁷⁵ Franz Kampers, Die deutsche Kaiseridee in Prophetie und Sage, München 1896, str. 80.

⁷⁶ Grafenauer 1951, str. 194, 204–210, 215–21 (št.9, 18–20, 23–24).

⁷⁷ Isti, str. 194 (št. 9).

⁷⁸ Prav tam.

ponujali religija in mitologija, znotraj njihovih okvirov pa zlasti kozmogonija (miti o nastanku sveta), soteriologija (doktrina o človekovi odrešitvi) in eshatologija (nauk o »poslednjih rečeh«, t.j. o koncu vsega obstoječega). Mitologija o nastanku, trajanju in propadu stvarstva je neposredno ali posredno vplivala tudi na etiko človekovega bivanja, saj svet, v katerem vladajo določene zakonitosti, zahteva tudi poseben kodeks obnašanja. Pravi miselni izziv je bil pravzaprav skrit že v sami kozmogoniji, saj je ta predpostavljala tudi soteriologijo in eshatologijo.*

Summary

Slovene Folk Notions about the Creation of the World

In the field of Slovene folk heritage the difficulties people encounter when trying to understand mythological explanations about the origin of the world are further intensified by the speculation about the authenticity of local notes on cosmogony. The majority of these notes were written in 1855 by Janez Trdina who has been accused of altering or even falsifying the folklore heritage. The following "field notes" written by him merit our special attention:

- Creation of the world by God diving to the floor of the proto-ocean, bringing to the surface a grain of sand.
- The origin of the universe and stars from the gaze of God who wakes up from a long sleep; the first man is born from a drop of his perspiration.
- God's voluntary sacrifice whereby fertile soil originates from his body and his soul migrates to the sky.
- The original Eden on Earth, land of plenty lost forever because of people's sins.
- The cosmic egg sitting in the middle of earthly paradise: when ignorant people break it water spills from it, flooding the whole world.
- The one remaining survivor climbs a vine, thus saving himself before the destruction of the flood.

Since similar variants are also widespread in a number of other cultures (comp. Stith Thompson), but could not have been known to Trdina, a comparative analysis points to the possible authenticity of Trdina's notes. The first three or four motifs mentioned above are equally well documented in Indo-European mythologies (Bruce Lincoln), and some are further confirmed by variants from different Slovene regions.

A fragment of old Slovene cosmological notions was also the belief that the Earth sits on the back of a huge fish. When the fish sinks the world ends, and a swish of its tail causes an earthquake. According to another variant from Slovenia the world lies on water, and two fish circle around it, causing earthquakes. Ivan Grafenauer was of the opinion that the explanation about the two fish reflects the dualism of the Manicheans which was spread to the Balkans in the form of the Bogomilian heresy. The "dualistic" influence of the Manicheans might also be present in the Slovene explanation of the origin of the Karst, a rocky region in the southwest of Slovenia: having created the world, God threw a superfluous bag of stones into the sea, but the devil punched a hole in it and the rocks fell upon the Earth.

The diversity of cosmogonic motifs reveals the intertwining of different tendencies and cultural influences in Slovene folk heritage.

* Tekst je uvrščen tudi v avtorjevo knjigo *Kristalna gora: mitološko izročilo Slovencev*, ki izide konec leta 1998 v Ljubljani.